

چهل حدیث نویسی در ادبیات فارسی و تأثیر آن

در ادبیات ترك از طریق ترجمه این آثار*

بقلم آقای پروفیسور دکتر عبدالقادر قره خان

استاد ادبیات ترکی در دانشکاه استانبول

خانمها و آقایان - استادان محترم دانشگاه و دانشجویان عزیز:

در سرزمین سخنشناس و شاعر آفرین ایران که از قرنهای باین طرف برای انسان عصر ما شراب سخن آفریده و در مخزن ادبی خود آنرا سالخورده و کهن ساخته است ، می خواهم نمونه تازه ای که تا امروز با همه اهمیت آن کمتر کسی آنرا مورد بررسی علمی و تحلیل ادبی قرار داده است تقدیم کنم .

چهل حدیث نویسی که در آغاز تنها با سائق مذهبی و با امید جلب شفاعت حضرت پیغمبر علیه السلام بصورت منتخبات تدریسی و یا کتب اخلاقی با بیان خشک مذهبی تهیه میشد در دست تخیل و ذوق ایرانی هم از نظر زبان نگارش و هم از نظر هدف آن شکل تازه ای گرفت و رشته ای از علوم دینی که اصول اخلاقی را با تحکیم خشکی تعلیم میداد در کسوت زیبای ادبی ایران توانست در خدمت توسعه عقاید فلسفی و اصول اخلاقی ایران قرار گیرد و احادیث منتخب همراه تفاسیر متناسب و ذکر حکایات دلنشین برای اثبات عقاید فلسفی و یا اثبات حقیقتانیت اصول تشیع بکار رود . چنانکه بعد از قرن سیزدهم این رشته از ادبیات دینی پاپی ادبیات غم انگیز و مرثیاتی بشکل ادبیات منقبت آمیز رشد یافته و مناقب حضرت علی بن ابی طالب را در برگرفت و توسعه داد .

* - متن سنخرانی پروفیسور دکتر عبدالقادر قره خان در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه

تهران به تاریخ ۱۱ اکتبر ۱۹۶۷

این تحول نه تنها شکل و محتوی احادیث منتخب را با نظریات و تفکر ایرانی تلفیق کرد بلکه از راه ترجمه همین آثار توانست فرهنگ و ادب ترک را تحت تأثیر قرار دهد. وزیر عنوان حدیث، رهبری فکری طریقتهای ترک را تا زمانهای دراز بر عهده بگیرد. برای ما دو ملت دوست و برادر که میخواهیم با همبستگیهای فکری و فرهنگی خود زندگی مشترک را در جامعه انسانی امروز دنبال کنیم مطالعه و بررسی این تحول که با دانشمندان ایرانی دنبال خواهد شد از این نظر که چگونه دانشمندان توانسته‌اند افکار و عقاید خارجی را رنگ ایرانی بخشند و برای ما مردم ترک از این جهت که چگونه عقاید رنگ ایرانی گرفته دینی وارد فرهنگ مذهبی ما گردیده است مهم و پرفایده است؛ تا آنجا که زبان پارسی در ادبیات کلاسیک ترک از عناصر اساسی و اصلی بشمار رفته است.

از طرف دیگر این بررسی مفصل را من در سال ۱۹۵۴ ضمن شماره ۵۸۷ انتشارات دانشگاه استانبول منتشر ساخته‌ام و در این سخنرانی با زمان کوتاه کنفرانس توضیح مفصل آن امکان ندارد.

در اینجا بطور مختصر بمسأله مهم دیگری نیز اشاره خواهد شد:

چنانکه میدانیم بحث درباره ادبیات ادیان و فولکلور و اعتقادات خرافی قدیم تطبیقی هنوز در بین دو ملت ایران و ترک تازه آغاز گردیده و مراحل مقدماتی خود را طی میکند. همچنین اهمیت ادبیات مردم که تازه در محافل ادبی رشد میکند میتواند از این منبع تازه ادبی استفاده کند.

بدین ترتیب چهل حدیث نویسی که از یک ریشه تماماً مذهبی مایه میگیرد بصورت شاخه برومند ادبیات مردم در آمده و میوه‌های تازه‌ای بیار آورده و توانسته است مسائل مشکل فلسفی و دینی را با بیان ساده ادبی در مردم رسوخ دهد. چنانکه میتوان گفت این ادبیات پلی میباشد که مذهب را با عقاید عامیانه مردم بهم می‌بندد.

پیدایش چهل حدیث نویسی

پیدایش این نوع از ادب مذهبی را میتوان بحدیثی از حضرت پیغمبر که فرموده: «من حفظ علی امتی اربعین حدیثاً من امر دینها بعثه الله فی زمره الفقهاء والعلماء» ربط داد. این حدیث که از طرف حضرت علی بن ابی طالب و صحابه دیگر نقل گردیده و صحت آن مورد تردید نیست، نخستین سبب پیدایش این رشته از ادب مذهبی گردیده است. اما بلافاصله میتوان اشاره کرد که بنا بمطالعات ادیان و عقاید تطبیقی عدد چهل در بین بسیاری از ملل بخصوص اقوام سامی نقش بسیار مهمی داشته است.

در دوران جاهلیت و ما قبل اسلام و حتی بعد از آن اهمیت رقم چهل همچنان ادامه داشته است. در مصر قدیم یک دوره آسترونومی چهل سال حساب میشده است. در تورات و تالموث بعدد چهل اهمیت خاصی داده شده است. عبرانیها و مصریها عدد چهل را مبنای تقسیم دوران سنّ انسانی قرار میداده اند. بابلیان و آرامیها، همچنین مردم اسرائیل و عرب رقم چهل را مقدس می شمرده اند.

بعد از اسلام نیز رقم چهل اهمیت خود را حفظ کرده است. چنانکه در قرآن کریم چهار بار کلمه اربعین یا اربعون ذکر میگردد که سه بار آن مربوط به حضرت موسی و چهارمی آن بسنّ تکامل انسانی اشاره میکند. احادیث مختلفی نیز با اهمیت رقم چهل (۴۰) اشاره کرده است و از این نظر در مقدمه بسیاری از چهل حدیثها میتوان یکی از احادیثی را که با اهمیت رقم چهل اشاره میکند دید.

رسالت حضرت پیغمبر صلی الله علیه وسلم در چهل سالگی اهمیت کامل این رقم را اثبات میکند از این نظر مؤلفین ایرانی منتخبانی از گفتار حضرت علی بنام «چهل گفته» نیز ترتیب داده اند. این رقم حتی در حقوق اسلامی رسوخ کرده و در زکوة یک چهل مال و از هر چهل گوسفند یک گوسفند گرفته میشود. در بین مردم ایران نیز بعد از اسلام این رقم اهمیت خاص یافته و متأسفانه درباره اهمیت آن در ایران قبل از اسلام اطلاعی در دست ندارم و اگر دانشمندان محترم در این خصوص اینجانب را روشن فرمایند متشکر

خواهم شد. اما در ادبیات بعد از اسلام ایران میتوان اهمیت رقم چهل را از نمونه‌های پائین دریافت: چهل ستون، چهل منار، چهل گیسو، چهل دختران، چله زمستان، چهلچراغ، چهل روز مهلت... و نمونه‌های فراوان دیگر. و شاید بهترین نمونه آنرا از زبان شیرین سخن‌ترین شاعر جهان، حافظ میتوان بیان کرد:

چل (چهل) سال رنج و غصه کشیدیم و عاقبت

تدبیر ما بدست شراب دو ساله بود

در بین مردم ترک نیز بعد از اسلام و شاید تحت تأثیر آن اهمیت رقم چهل را میتوان مشاهده کرد. چنانکه در این خصوص حکایات دلنشین فراوان نیز در ادبیات مردم بوجود آمده است که میتوان بعنوان مثال حکایت شاه منصور را ذکر کرد. همچنین بمناسبت اهمیت این رقم نام یکی از قبایل مهم ترک «قیرغیر» گردیده است که اصل آن «قرق قیز» بمعنی «چهل دختر» بوده است. این کلمات نیز: قرق آغاچ (چهل درخت)، قرق او (چهل خانه)، قرق گچید (چهل گذرگاه) قرق حرامیلر (چهل دزدان) معرف رقم چهل میباشد. بنابراین میتوان گفت که علاوه بر حدیث شریف نبوی که نقش اساسی را بازی کرده است اهمیت رقم چهل نیز در پیدایش این رشته از ادب دینی بی تأثیر نبوده است.

چهل حدیث نوپسی و قطور آن

از نظر شکل نگارش نخست تماماً منثور و پس از زمانی بخصوص در ترجمه‌های پارسی منثور و منظوم و در قرون اخیر تماماً شکل ادبی گرفته و منظوم می‌باشد. برای مثال میتوان «طیب القلوب» محمد بن محمد بن علی الفراوی را بعنوان نخستین نوع منثور آن در فارسی و در ترکی چهل حدیث عاشق چلبی و اسماعیل آنقروی را ذکر نمود و در شکل منظوم آن در فارسی چهل حدیث عبدالرحمن جامی و در ترکی علیشیرنوائی و فضولی را یاد کرد.

از نظر محتوی نیز باید گفت که چهل حدیث در ابتدا تنها حدیث محض بوده بعد از آن همراه ترجمه و شرح و بالاخره در شکل پارسی آن همراه حکایاتی دلنشین برشته تحریر در آمده است.

از نظر نوع انتخاب احادیث باید گفت که در ابتدا احادیث منتخب تنها از احادیث قدسی و بعد از آن از حکایات های پیغمبر و سپس از احادیث صحیح حتی از احادیث بدون نقطه ولی بالاخره از احادیث مربوط عقاید شیعی و مخصوصاً از احادیث مربوط به حضرت علی جمع آوری گردیده است. باین کیفیت پس از اشاره مختصری به پیدایش چهل حدیث نویسی و اهمیت این رشته ادبی و بررسی تحول آن از نظر محتوی و شکل انتخاب و طرز نگارش، به قسمت دوم سخنرانی خود که چهل حدیث های پارسی است می پردازم.

چهل حدیث های پارسی و تاریخ نگارش آنها

۱ - نخستین چهل حدیث پارسی تا آنجا که من میدانم « طیب القلوب » محمد بن محمد بن علی الفراوی الحریمی میباشد. این نسخه دست نویس که در کتابخانه نور عثمانیه استانبول (بشماره ۹۵۷) ثبت است در سال ۵۰۰ هجری نگارش یافته و در مقدمه آن این قید موجود می باشد :

« این کتابیست که جمع کرده بنده نیازمند بعفو خدا سبحانه و تعالی محمد بن محمد علی الفراوی الحریمی احسن الله عواقبه نه از بهر طمع یا جذب کردن جاهی و مالی بلکه برای حق دوستی قدیم که در میان بود بامیر اعظم و تیر و چون دیدم که او را در صحبت اهل خیر رغبتی بود صادق و انفاس بزرگان دین را جوینده و طالب حقیقی شده بود که ایزد تعالی ویرا بدین درجه رسانیده و نیازی که بروزگار این طائفه می داشت و هر دولت که صبح آن از مشرق دین براید پاینده باشد انشاء الله تعالی ، و کتاب را بر چهل از اخبار مصطفی صلی الله علیه و سلم نهادم و هر خبری را مؤکد کردم بآیتی

از قرآن کلام الله غیر مخلوق که شفاء دردها و تریاک زهرهاست و کلید گنجهاست و با هر آیتی حکایتی از حکایات مشایخ قدس الله ارواحهم (که) لایق آن باشد جمع کردم تا هر که از این کتاب فصلی میشنود سینه عزیز او آبادان می شود و حق سبحانه و تعالی را فراموش نکند که از همه عالم گزیر است و از خدای عالم ناگزیر است.»

و کمی بعد از آن در صفحه دوم علت انتخاب نام «طیب القلوب» را چنین بیان میکند:

«و نام این کتاب طیب القلوب نهادم زیرا که بحقیقت دردهای دل عزیزانرا طیب است و این کتاب هم در آن تاریخ که مرآت الملوک ساخته بودم و آن در سنه خمس مائة اتفاق افتاده بود...»

۲- چهل حدیث بهائی که از طرف عماد الدین حسن بن علی در قرن هفتم هجری در فضائل حضرت امیر المؤمنین و اثبات امامت آن حضرت نوشته شده و بوزیر شمس الدین محمد جوینی التحاف گردیده است.

۳- درباره چهل حدیث عماد الدین الحسن بن علی الطبری که نسخه آن متأسفانه بدست نیامد چیزی نمیتوان گفت.

۴- «ام الکتاب» احمد رومی که مؤلف آن در سال ۷۱۷ هجری وفات یافته است. نسخه خطی آن در کتابخانه ملی پاریس (مخطوطات پاریسی - در ضمیمه ۱۱۵) موجود است و با قید پایین انتساب این اثر را با احمد رومی اثبات میکند:

«زین سبب جدی نمودم ای کرام من که هستم احمد رومی بنام»

و در این اثر احمد رومی علت نام گذاری کتاب را چنین بیان میکند:

«اربعین بنیاد کردم از فصول درک آن دارد تعلق بر عقول

نام نهادم و را ام الکتاب درج در روی نص و اخبار ای لباب»

۵- «تحفة الخاقانی» سید صدر که در سال ۷۵۱ هجری ترجمه گردیده است و در

کتابخانه طوبقیوی استانبول بشماره ۳۲۵ روان کوشک ثبت است. در ورق دهم آن چنین قیدی موجود است و علت جمع آوری کتاب و کسی که کتاب بدان تحاف شده است ذکر گردیده:

«وچهل حدیث از کتابهای بزرگ جمع کردم و معنی حدیث مصطفی را بپارسی بنام این سلطان عادل اعظم آوردم و نام این کتاب تحفة الخاقانی باسم جانی بیگ سلطان.....»

۶- سراج الطالبین و منهاج الراغبین، ابو عبدالله محمد الحسین الایجی که در سال ۷۶۳ هجری ترجمه گردیده و نسخه خطی آن در کتابخانه ملی پاریس وجود دارد و بشماره ۳۵ در قسمت کتب خطی فارسی ثبت است. این کتاب که ترجمه «اربعون حدیث» محی الدین ابوزکریا النووی (۱۲۳۳ - ۱۲۷۷ م.) می باشد قدیمترین چهل حدیثیست که از زبان عربی بفارسی ترجمه گردیده است و بزبان ترکی از طرف چند مترجم منجمله درین اواخر از طرف استاد مرحوم بابان زاده احمد نعیم بترکی ترجمه شده است.

۷- چهل حدیث عبدالرحمن جامی که نام دیگری شاعر برای آن انتخاب نکرده است در ردیف مهم ترین و مؤثرترین چهل حدیثهای فارسی است. این اثر در تاریخ ۸۸۶ هجری در اواخر حیات شاعر بنظم ترجمه گردیده است و میتوان آنرا یکی از شاهکارهای این نوع از ادبیات مذهبی شمرد و تا امروز نسخ خطی بسیاری از آن تهیه و در بسیاری از کتابخانه های جهان موجود بوده و این فراوانی بهترین معرف اهمیت این اثر جامی میباشد. چهل حدیث جامی بنا با اهمیت خاص آن در سال ۱۸۹۳ میلادی در تاشکند و در سال ۱۳۳۱ قمری در استانبول بطبع رسیده است. جامی در مقدمه این اثر چنین مینویسد:

این چهل کلمه ایست از آن کلمات که سهواست فهم و حفظ را بنظم فارسی ترجمه کرده میآید امیدواری آن که ناظم مترجم امروز در شرط «من حفظ علی امتی اربعین حدیثاً ینتفعون به» داخل و فردا بسعادت جزاء «بعثه الله تعالی یوم القیمه فقیهاً عالماً» واصل شود.

بمنظور نشان دادن اهمیت ادب و طرز ترجمه احادیث شریف بنظم و ارزش اخلاقی این اثر بذكر نمونه‌ای چند اکتفا میشود :

« لایؤمن احدکم حتی یحب لانیه . ایحب لنفسه » .

« هر کسی را لقب مکن مؤمن گرچه از سعی جان و تن کاهد

تا نخواهد برادر خود را آنچه از بهر خویشتن خواهد »

« من حسن اسلام المرء ما لایعنیه » .

« تا شود در جهان علم و عمل شاهد دین تو جمال افزای

زانچه در خور نیفتد باز ایست زانچه لایق نباشد باز آی »

« اطلبوا الخیر عند حسان الوجوه » .

« بر در خوب روی منزل گیر چون بے حاجتی برون آی

تا از آن بیشتر که حاجت تو دهد از دیدنش بیاسایی »

این اثر جامی بترکی از طرف علیشیر نوابی (۱۴۴۱ - ۱۵۰۱) ، فضولی

(۱۴۸۰ - ۱۵۵۶ م) ، رحلتی (قرن ۱۶ میلادی) ، نابی (۱۷۱۲ - ۱۶۴۲ م) ، منیف

(متوفی بسال ۱۷۴۳) بنظم ترجمه گردیده است و این ترجمه‌ها که بوسیله مهمترین شخصیت‌های

تاریخ ادبیات ترك صورت گرفته اهمیت فوق العاده اثر جامی و تأثیر آنرا بر ادب ترك نشان می‌دهد .

۸ - « مجمع العینین » فصیح بن عبدالکریم النظامی که در قرن نهم هجری ترجمه

گردیده نسخه خطی آن در کتابخانه فاتح استانبول بشماره ۷۸۳ ثبت است . در مقدمه این

کتاب چنین قیدی وجود دارد که انتساب اثر را بفصیح بن عبدالکریم النظامی تأیید میکند :

« بعد چنین گوید راوی این نامه نامی و حاوی این صحیفه گرامی فصیح بن

عبدالکریم النظامی » .

و برای آشنائی با طرز نگارش ادب این اثر بذكر نمونه زیرین اکتفا میشود :

« چون بصحرا نهی نهان همه شرمسارم مکن میان همه

در پناه رسول ده جایم تا بمنزلگه قبول آیم »

۹ - «الرسالة العلیة فی الاحادیث النبویه» از حسین واعظ کاشفی که در سال ۹۱۰ هجری وفات یافته است. نسخ خطی آن در کتابخانه ایا صوفیه شماره ۵۷۰ و در کتابخانه دانشگاه استانبول شماره های ۲۰۱ و ۶۴۲ و ۸۷۸ در قسمت کتابهای خطی فارسی موجود است. در مقدمه آن کاشفی چنین می نویسد:

«اما بعد بفحوای این حدیث شریف معتبر و بمضمون این خبر صحیح میمون الاثر که باسانید صحیحه از طرق شتی وارد شده «من حفظ اربعین حدیثاً من امر دینها حشره الله یوم القیمة فقیها عالماً» بسیاری از فضلاء هردهری و محدثان هر عصری با استخراج اربعینات اشتغال نموده اند و جمع آنرا بر انحاء متنوعه و انواع مختلفه ایراد فرموده ... پس درین وقت این فقیر بی بضاعة و حقیر قلیل الاستطاعة حسین بن علی الواعظ البیهقی المدعو بالکاشفی را از ملهم غیبی اشاره لاریبی نافذ شد که چهل حدیث که جامع اکثر اصول عبادات و مجمع بنشر مکارم اخلاقی و محاسن عادات باشد جمع کنند در هشت اصلی مشتمل که هر اصلی مشتمل پنج وصل و هر وصلی منظوری بر حدیثی و نکت چند و مؤید هر حدیثی آیتی باز دیاد از کلام مجید در اول ایراد کند. واحادیث دیگر با استشهاد بیاورد و از ابیات و امثال و حکایات و آثار و حقایق و دقائق آنچه مناسب وقت و زمان باشد بر منصفه ظهور جلوه دهد و جهت تتمیم فواید و تکمیل عواید معانی احادیث بهارسی بیان کند چه نفع آن اتم و حظ آن اشمل و اعم است.»

این اثر چنانکه از نوشته پایین پیداست مباحث زیرین را در بر دارد:

«اصل اول در توحید و ایمان و اسلام و نعت حضرت رسالت و صفت اولیای کرام، اصل دوم در عبادت و آنچه متعلق بدانست، اصل سیم در فضائل قرآن و دعوات و اذکار، اصل چهارم در مکارم اخلاق و فضائل انسانی، اصل پنجم در اوصاف رذیه و رذایل اخلاق، اصل ششم در آداب اهل

سلطنت و امارت و ارباب ثروت، اصل هفتم در آنچه تعلق بازمه و امکانه والبسه و اطعمه و اشر به دارد، اصل هشتم در احادیث متفرق از هر نوعی. و بدین اصل کتاب تمام شود و حقیقت هر اصل در طی پنج وصل ظهور خواهد یافت».

این اثر کاشفی در قرن یازدهم هجری از طرف سید قدری و عبدالرحمن بن حسن حبری بترکی ترجمه گردیده و این ترجمه‌ها نیز اهمیت این اثر کاشفی و تأثیر آنرا بر فرهنگ مذهبی ترک نشان می‌دهد.

۱۰ - دو چهل حدیث ادریس بتلیسی متوفی در سال ۹۲۷ هجری (اولین رسالهٔ یک مجموعهٔ رسائل) که یکی از آنها در کتابخانهٔ فاتح استانبول بشمارهٔ ۷۹۱ و دیگری در کتابخانهٔ دانشگاه استانبول بشمارهٔ ۸۲۳ در قسمت کتب خطی فارسی ثبت است.

بتلیسی نخستین چهل حدیث خود را از «مشکوٰۃ المصابیح» و «مصابیح السنه» انتخاب و ترجمه کرده است. در این اثر تأثیر چهل حدیث حسین واعظ کاشفی نیز پیدا است. چهل حدیث دیگر که در چهار دستهٔ ده حدیثی جمع آوری و ترجمه گردیده در چهار موضوع زیرین می‌باشد:

- ۱ - اصول مسلمانی و باطن ایمان
- ۲ - کارهای خوب و افعال بد
- ۳ - فضائل و فضایح اخلاق
- ۴ - امور اخروی

این اثر بتلیسی منظوم است و ترجمهٔ آن به شکل نزدیک بتفسیر و ترجمهٔ آزاد صورت گرفته است.

گذشته از چهل حدیثهای ذکر شده، چهل حدیثهای دیگری نیز بشرح زیرین وجود دارد:

الف - ترجمهٔ چهل حدیث شیخ ابوالحسن علی که در سال ۹۳۴ هجری تصنیف و ترجمه گردیده است.

- ب - ترجمه چهل حدیث فردوسی طویل (اوزون) که نسخه خطی منحصر بفرد آن در کتابخانه شخصی اینجانب وجود دارد و در سال ۹۵۰ ترجمه گردیده است .
- پ - ترجمه چهل حدیث نیشابوری که در سال ۹۵۵ هجری تصنیف و ترجمه گردیده است و نسخه خطی آن در کتابخانه مراد ملای استانبول بشماره ۳۱ ثبت است .
- ت - ترجمه چهل حدیث ابن خاتون که بنام ترجمه قطب شاهی معروف است . مترجم این اثر ابن خاتون عاملی تقریباً در سال ۱۰۹۰ هجری وفات یافته و نسخ خطی این اثر در کتابخانه منچستر بشماره ۱۴۵ و در کتابخانه دانشگاه استانبول بشماره ۴۶۱ در قسمت کتب خطی فارسی ثبت است .
- ث - ترجمه چهل حدیث مجلسی که از بزرگترین و عالمترین فقهای شیعی میباشد . دوچهل حدیث دارد یکی از آنها درباره اقامت بفارسی نوشته شده و دیگری بعربی نوشته شده است . سال وفات مترجم ۱۱۱۰ هجری بوده و نسخه فارسی آن در سال ۱۲۴۸ در ایران بطبع رسیده است .
- ج - ترجمه و شرح چهل حدیث ولی الدین عبدالولی که نسخه منحصر بفرد خطی آن که خط خود مؤلف می باشد در کتابخانه طوقیو - در قسمت امانت بشماره ۶۷۷ ثبت است . این اثر در سال ۱۱۷۴ هجری ترجمه و شرح گردیده است . این اثر منثور است .
- چ در قرن سیزدهم و چهاردهم هجری نیز چندین چهل حدیث نوشته گردیده و تا آنجا که من میدانم بذکر چند شخصیت از آنها اکتفا میکنم :

محمد کاظم بن محمد شفیع (متوفی قبل از سال ۱۲۳۸ هجری قمری)

محمد جعفر بن سیف الدین استرآبادی (متوفی بسال ۱۲۶۲ هجری قمری)

محمد باقر بن محمد جعفر (متوفی بسال ۱۲۹۵ هجری قمری)

میر محمد عباسی بن سید علی اکبر (متوفی بسال ۱۳۰۶ هجری قمری)

میرزا محمد رضا بن شعبان (متوفی بسال ۱۳۲۴ هجری قمری)

خوئی ابراهیم بن حسن (متوفی بسال ۱۳۲۵ هجری قمری)

میرزا محمد بن محمد القمی (متوفی بسال ۱۳۴۰ هجری قمری)

عباس بن محمد رضا القمی (معاصر)

نورالدین واعظ (معاصر)

نتیجه : علاوه بر چهل حدیثی که ذکر مختصر آنها در این کنفرانس کوتاه گذشت تا آنجا که اینجانب تحقیق کرده‌ام ؛ در ادبیات فارسی ۴۶ چهل حدیث ، در ادبیات عرب بنام « اربعون حدیث » بیش از ۲۶۰ و در ادبیات مذهبی ترك بنام « قرق حدیث » بیش از هشتاد و در پاکستان تنها در طی سی سال اخیر بیش از سی عدد چهل حدیث بفارسی و اردو بدست آمده است . باین ترتیب اهمیت اساسی و تأثیر بزرگ این رشته از ادبیات مذهبی که قرنهای متوالی سه ملت دوست و برادر ترك و ایران و پاکستانرا در جامعه بزرگ اسلامی بهم بسته و منشاء همفکری و سرچشمه همبستگی و واسطه نزدیکی عقاید دینی و فلسفی بوده است روشن میگردد .

بنا بر تحقیقات اخیر اینجانب در اندونزیا نیز نسخ چندی از این نوع ادب مذهبی وجود دارد و این نیز نشان میدهد که نه تنها در بین سه ملت ایران و ترك و پاکستان این رشته از ادب مذهبی رسوخ فراوان یافته بلکه در بین بیش از پانصد میلیون مسلمان جهان نیز چهل حدیث نویسی یکی از وسایل مؤثر تبلیغات مذهبی با زبان ساده و همه کس فهم ادبی میباشد . از توجه خاصی که در این سخنرانی مبذول فرموده اید تشکر فراوان نموده بامید قطعی بتوسعه مبادلات فکری و فرهنگی در بین سه ملت دوست و برادر ایران و پاکستان و ترکیه بسخنان خود خاتمه میدهم .